

समुपदेशन (Counselling)

प्रश्न १ ला :- समुपदेशन ही संकल्पना स्पष्ट करा. समुपदेशनाची आवश्यकता व प्रकारांची सविस्तर चर्चा करा.

किंवा

समुपदेशन म्हणजे काय ? समुपदेशनाची आवश्यकता व प्रकारांचे स्पष्टीकरण करा.

उत्तर :- प्रस्तावना :- निर्देशनाशिवाय समुपदेशन आणि समुपदेशनाशिवाय निर्देशन मनुष्याच्या कोणत्याही कामाचे नसते. निर्देशन आणि समुपदेशन एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. समुपदेशनाशिवाय निर्देशन हे व्यर्थ आहे. याविषयी सी.वी. गुडे यांनी म्हटले आहे की, “समुपदेशन हे एकटे किंवा वैयक्तीकरीत्या शैक्षणिक, व्यावसायिक तसेच व्यक्तिगत रूपात तत्संबंधित समस्यांच्या समाधानामध्ये मदत करते.” यामध्ये सर्व तथ्यांचे वर्गीकरण, अध्ययन आणि विश्लेषण केले जाते. समस्यांचे समाधान विशेषता विद्यालय, सामुदायिक साधने आणि व्यक्तिगत साक्षात्कारांनी मदतीमध्ये शोधले जाते आणि समुपदेशन प्राप्त करणाऱ्याला आत्मनिर्णयाच्या क्षमतेची अवगत केले जाते.

समुपदेशन आणि निर्देशनामध्ये अत्यंत जवळचा, घनिष्ट संबंध आहे. या संबंधाच्या अर्थाकरीता समुपदेशनाचे स्वरूप, तत्वज्ञान, विस्तार तसेच प्रक्रियांवर लक्ष देण्याच्या सोबतच व्यक्तीची प्रवृत्ती किंवा करिअर संबंधी आवश्यकतांना समजणे आवश्यक आहे.

समुपदेशनाविषयी हे कथन प्रचलित आहे की, ही एक कला आहे आणि विज्ञानसुद्धा आहे. परंतु समुपदेशन हे व्यक्तिनिष्ठ असते. तेव्हा ते केलेले कार्य होते आणि तेव्हा यामध्ये वस्तुनिष्ठतेवर जोर दिला जातो. त्यामुळे त्याचे स्वरूप हे वैज्ञानिक होत असते.

समुपदेशनाची व्याख्या :

प्राचीन काळापासून समुपदेशन हे मानवसमाजात कोणत्या ना कोणत्या रूपात विद्यमान राहिले आहे. समुपदेशनाचा व्यापक अर्थ लक्षात येण्याकरीता काही शास्त्रज्ञांच्या व्याख्या पाहणे आवश्यक आहे. त्या खालीलप्रमाणे :-

रॉबिन्स :- “समुपदेशन शब्द दोन व्यक्तींच्या संपर्काच्या त्या सर्व परिस्थितीचा समावेश करतो ज्यामध्ये एका व्यक्तीला त्याच्या स्वतःच्या तसेच पर्यावरणामध्ये अपेक्षाकृत प्रभावी समायोजन करण्यात मदत करते.”

कार्ल रॉजर्स :- “समुपदेशन एका निश्चित रूपाने निर्मित स्वीकृत संबंध आहे जो अशिलाला त्या मर्यादितपर्यंत समजण्यात मदत करते. ज्यामध्ये ते आपल्या ज्ञानाच्या प्रकारामध्ये, विद्यात्मक कार्यामध्ये अग्रेसर होऊ शकतील.”

समुपदेशन प्रक्रियेची आवश्यकता

समुपदेशनात महत्वाची गोष्ट किंवा मुख्य आवश्यकता म्हणजे समोरासमोर बसून त्या समस्यांना समजणे व त्यांच्यावर उपाययोजना करून त्या समस्येवर उपचार करणे होय.

समुपदेशन प्राप्त करणारा आणि समुपदेशन देणारा हे दोन्ही सममीलित होत असतात. समुपदेशनाची व्याख्या अधिक अर्थपूर्ण करण्याकरीता तिला तीन स्तरावर व्यक्त करता येऊ शकते.

(१) अनौपचारिक समुपदेशन :- या प्रकारात कोणत्याही प्रकारच्या प्रशिक्षणाची आवश्यकता नसते. परंतु समुपदेशकाला अधिक उपयोगी बनविल्या जाऊ शकते.

(२) सामान्य समुपदेशन :- व्यावसायिक व्यक्ती जसे डॉक्टर आणि वकीलांच्या कामाचा मार्ग बनवून प्राप्त केल्या जाऊ शकते.

समुपदेशनाचा सैध्दांतिक आधार

(१) प्रभावशाली सिध्दांत

- १) अनुभवाची विलक्षणता
- २) समग्रता
- ३) सिमाबध्दता
- ४) व्यक्तिची अवधारणा
- ५) आत्मपरिभाषा

(२) व्यवहारवादी सिध्दांत

- १) दुसऱ्याला ओळखणे
- २) सफलता असफलतेचे ज्ञान
- ३) जबाबदारीपूर्ण व्यवहार
- ४) गैरजबाबदारपूर्ण व्यवहाराचे कारण
- ५) समकालीन व्यवहारावर लक्ष
- ६) व्यवहार परिवर्तन
- ७) जबाबदारीपूर्वक जुळवून घेणे
- ८) विकल्प निर्माण करण्यात मदत
- ९) समबंधता
- १०) व्यवहार क्षमता

(३) बोधात्मक सिध्दांत

(४) व्यवस्थावादी सिध्दांत

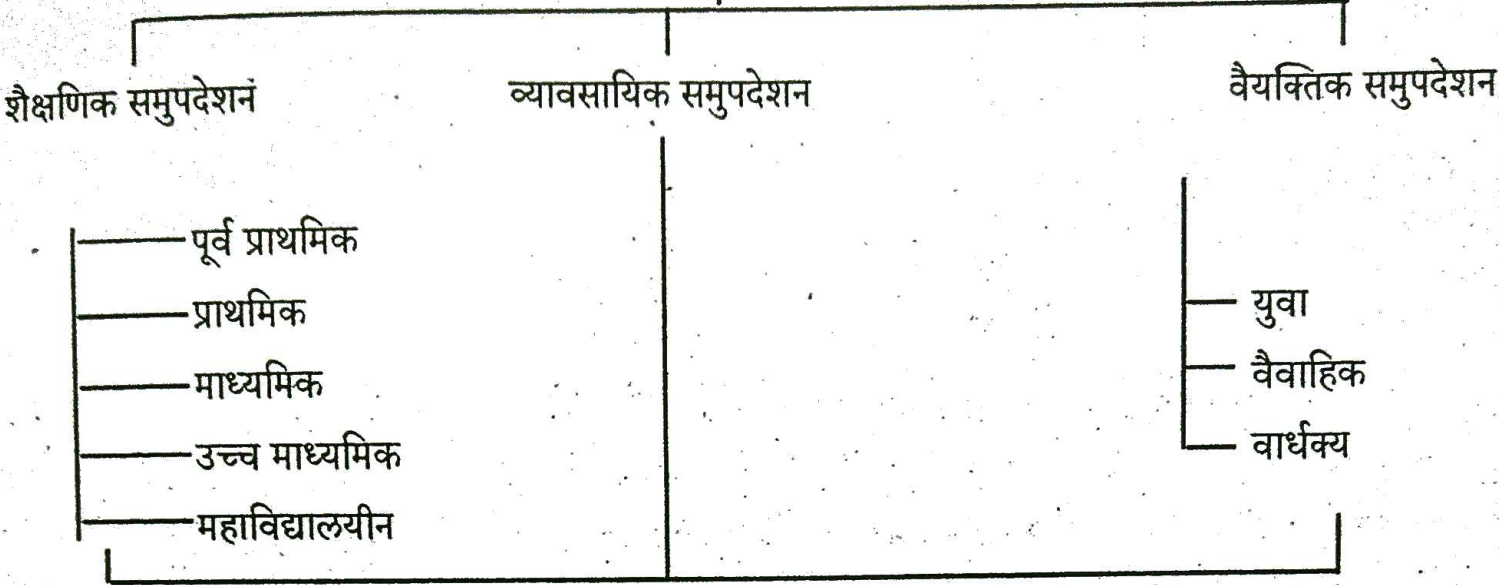
समुपदेशन प्रक्रियेची मुलभूत तत्वे

- (१) स्वीकारण्याचे तत्व
- (२) आदराचे तत्व
- (३) परवानगीचे तत्व
- (४) व्यक्तिबरोबर विचार
करण्याचे तत्व
- (५) लोकशाही आदर्शाशी
सातत्याचे तत्व

समुपदेशनाचे क्षेत्र

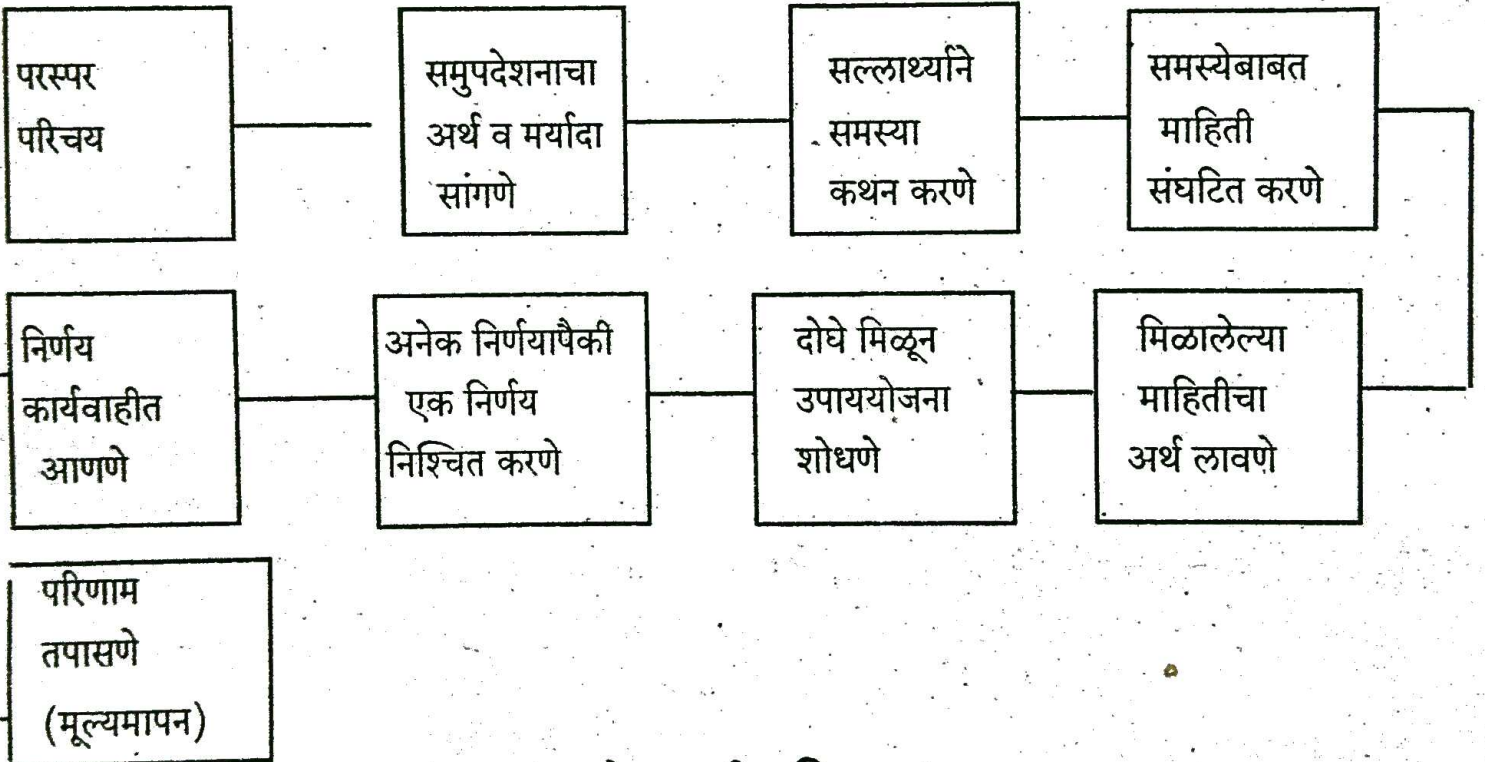
- (१) शैक्षणिक समुपदेशन
- (२) व्यावसायिक समुपदेशन
- (३) मानसशास्त्रीय समुपदेशन
- (४) मानसोपचार समुपदेशन
- (५) वैद्यकीय समुपदेशन
- (६) वैवाहिक समुपदेशन
- (७) स्थापना समुपदेशन
- (८) युवा समुपदेशन
- (९) वार्धक्य समुपदेशन

समुपदेशनाची विविध क्षेत्रे

शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, बौद्धिक, लैंगिक, कौटुंबिक इत्यादी

शैक्षणिक समुपदेशनातील पायऱ्या

समुपदेशनाची प्रक्रिया

- (१) इच्छा जाणणे
- (२) समुपदेशनदात्याने अनुभवी असणे
- (३) उचित वातावरण
- (४) आवश्यकतांची पूर्ती

समुपदेशनाच्या उद्देशाची दिशा

(१) आत्मज्ञान

(२) आत्मस्वीकृती

(३) सामाजिक समरसता

(४) विद्यार्थ्यांकरिता

समुपदेशनाचे प्रयोजन

(५) अशील समुपदेशक संबंध

समुपदेशन प्रक्रिया

- (१) समुपदेशनासाठी आवश्यक यंत्रणा उभी करणे
- (२) समुपदेशन व समुपदेश्य (अशील) यांच्यात योग्य संलंध स्थापित व्हावे
- (३) समुपदेश्यास स्वतःची जाणीव करून देण्यास मदत करणे
- (४) समस्या निश्चित करणे
- (५) समस्यानिवारण्यासाठी विविध पर्यायाचा विचार करणे व राबविण्यासाठी एक पर्याय निश्चित करणे
- (६) कृती योजना तयार करणे व अंमलात आणणे
- (७) अनुधावन कार्य व आवश्यक असल्यास पूरक उपाय योजना तयार करणे

समुपदेशनाची तंत्रे

- (१) जवळीक निर्माण करणे
- (२) स्वतःबद्दलचे आकलन सुधारणे
- (३) कृतीकार्यक्रमाचा सल्ला व नियोजन
- (४) स्पष्टीकरणात्मक पध्दत
- (५) इतर समुपदेशकाकडे पाठविणे
- (६) शांतपणे ऐकूण घेणे
- (७) स्वीकार
- (८) स्पष्टीकरण
- (९) पूनर्विधान
- (१०) मान्यता
- (११) प्रश्न विचारणे
- (१२) सारांशरूपी स्पष्टीकरण
- (१३) विश्लेषण
- (१४) अर्धनिर्वचन
- (१५) प्रतिगमन
- (१६) आश्वासन

महत्वाची तंत्रे

- (१) सुरूवात (आरंभ)
- (२) संपर्क
- (३) अंतर्ज्ञान
- (४) रचना
- (५) वर्तनावर लक्ष देणे
- (६) प्रतिसाद
- (७) आंतरक्रिया
- (८) निरीक्षण
 - (अ) अंतर्निरीक्षण
 - (ब) नैसर्गिक निरीक्षण
- (९) अहवाल
- (१०) वर्गीकरण आणि त्याचे पृथक्करण

समुपदेशकाची भूमिका

- (१) सेवार्थीला वर्तनात बदल करण्यासाठी सहकार्य करणे
- (२) सेवार्थीच्या वर्तनात सुधारणा करण्यासाठी सहकार्य करणे
- (३) माहितीचे संकलन व प्रशिक्षण
- (४) प्रश्न विचारणे
- (५) सूचना देणे
- (६) सेवार्थींना माहिती पुरविणे
- (७) सेवार्थीबद्दलच्या माहितीचे अर्थनिर्वचन करणे
- (८) सेवार्थीच्या सामाजिक पर्यावरणाची माहिती देणे
- (९) मानवी वर्तनाबद्दल माहिती पुरविणे
- (१०) सेवार्थीच्या संदिग्ध वर्तनाच्या स्वरूपाबद्दल माहिती देणे
- (११) इतर मानसशास्त्रीय तत्वांबद्दल माहिती पुरविणे
- (१२) निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेबद्दल माहिती देणे
- (१३) समुपदेशक हा सल्लागार
- (१४) इतर व्यक्तींशी संभाषण करणे
- (१५) सेवार्थ्यांची माहिती चाचण्यातून गोळा करणे
- (१६) सेवार्थ्यांची सुसंगत पर्यावरणाची माहिती संकलित करणे
- (१७) प्रमाणीत माहितीची जुळणी करणे

समुपदेशकाची वैशिष्ट्ये

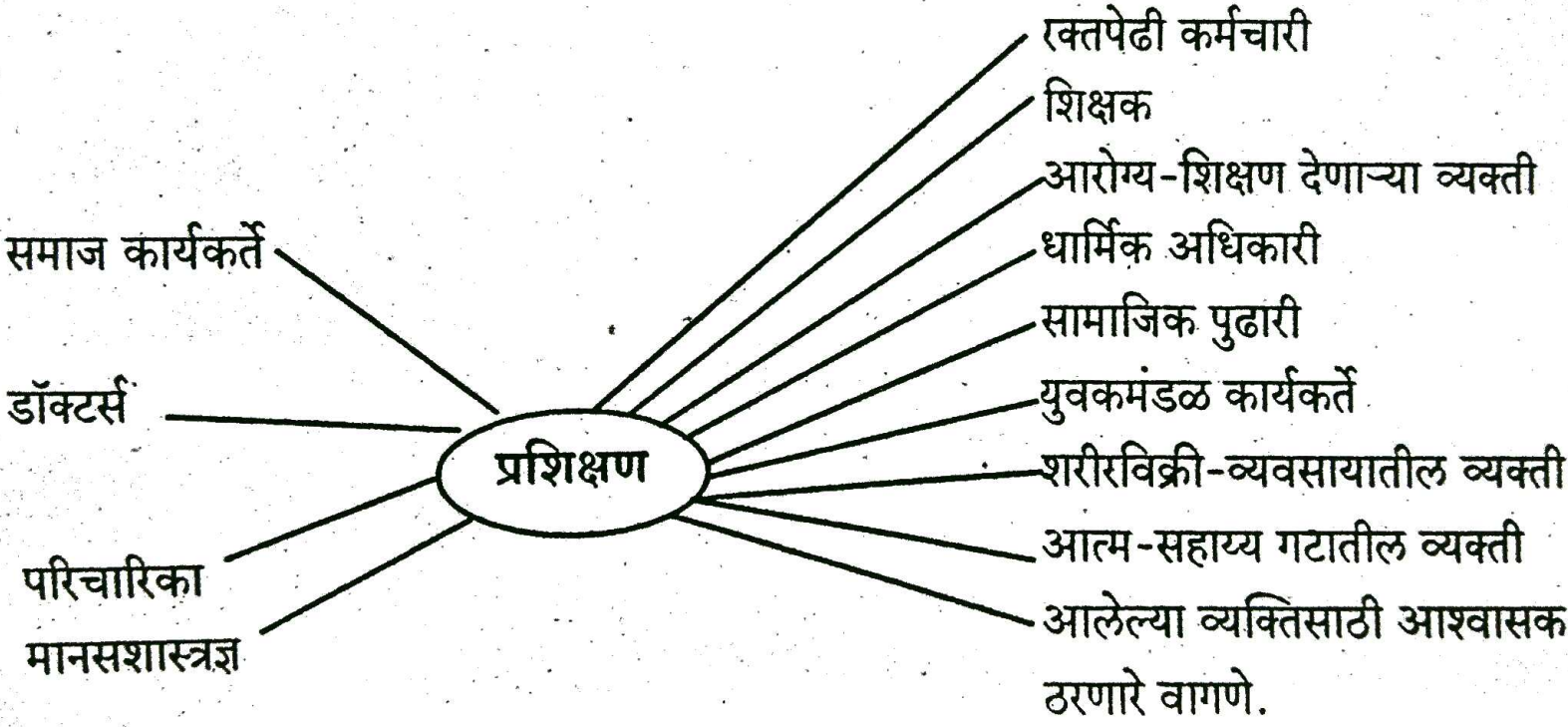
- (१) व्यक्तिमत्व गुणवैशिष्ट्ये
 - अ) अभिरूचीचे वैविध्य
 - ब) सहकार्य
 - क) सुसंस्कृत
 - ड) शिष्टाचार
 - इ) समजूतदार
- (२) प्रशिक्षण व पूर्वतयारी
- (३) शैक्षणिक पात्रता
- (४) अनुभव

समुपदेशनासाठी आवश्यक कौशल्य/गुण -

- ✦ संवाद साधण्याचे कौशल्य
- ✦ लोकांमध्ये विश्वास निर्माण करणे, समुपदेशकाची स्वतःची विश्वसनीयता.
- ✦ ज्या व्यक्तीला मदत करायची आहे त्या व्यक्तीबद्दलची आस्था, आदी व्यक्त करण्याची तयारी.
- ✦ समुपदेशनासाठी आलेल्या व्यक्तीच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या गोष्टींची माहिती असणे.
- ✦ आपल्या पूर्वग्रहाचा प्रभाव पडू न देता इतरांच्या वागण्याचा विचार करता येणे.
- ✦ पद्धतशीरपणे विचार करता येणे.
- ✦ आत्मघातकी जीवनसरणी वेळीच ओळखून, आलेल्या व्यक्तीला अधिक फलदायी अशा जीवनसरणीकडे वळण्यास मदत करण्याचे कौशल्य.
- ✦ इतरांबद्दल सद्भावना, 'भले व्हावे' अशी मनापासून इच्छा असणे.
- ✦ आपल्या अधिकाराचे भान असताना, अधिकाराचे स्थान स्वीकारतानाही इतरांना कमी न लेखणे.
- ✦ धोका / आव्हान घेण्याची तयारी.
- ✦ प्रयोगशीलता आणि प्रयोग करतांना झालेल्या चुका स्वीकारण्याची तयारी.
- ✦ शिकण्याबद्दल, विकासाबद्दल उत्सुकता.
- ✦ आत्मसन्मान, स्वतःबद्दलचा अभिमान, स्वतःचे मोल जाणणे.
- ✦ इतरांपुढे आदर्श ठेवण्यासाठी वागण्याची तयारी.

एड्सबद्दल कोण समुपदेशन करु शकेल ?

एच. आय. व्ही./एड्स समुपदेशन देण्यासाठी कोणालाही प्रशिक्षण घेता येईल.

आलेल्या व्यक्तीला सहाय्यक न ठरणारे वागणे.

प्रत्यक्षपणे	अप्रत्यक्षपणे
१) उपदेश केल्याप्रमाणे बोलणे	१) बऱ्याच वेळा दुसरीकडेच पाहत राहणे.
२) दोष देणे	२) दोघांमध्ये वाजवीपेक्षा जास्त अंतर ठेवणे.
३) त्याच्या/तिच्या विषयी काही मत बनविणे.	३) तुच्छता दाखवणे
४) त्यानुसार दृष्टीकोन बनविणे	४) कपाळाला आठ्या घालून बोलणे.
५) दिशा आपण दाखवत राहणे.	५) संतापणे.
६) आपण प्रत्येक गोष्टीत पुढाकार घेणे.	६) जांभया देणे.
७) नियंत्रण ठेवणे.	७) बोलण्यात/आवाजात सुखदपणा (सौम्यपणा) नसणे.
८) खोटी स्तुती करून त्याचे/तिचे मन वळवण्याचा प्रयत्न करणे	८) अति वेगाने बोलणे.
९) आरोप ठेवल्यासारखे प्रश्न विचारणे	९) अति सावकाश बोलणे.
१०) आक्रमकपणा.	
११) विषय सोडून भरकटणे.	

समुपदेशन कौशल्य

- (१) सहसंवेदना
- (२) आलेल्या व्यक्तीबद्दल आदर
- (३) सच्चेषणा
- (४) खुलेपणा
- (५) संवाद कौशल्य

समुपदेशकाची भूमिका

- (१) मादक पदार्थासंबंधी शिक्षण देणे
- (२) मादक पदार्थाच्या व्यसनी गेल्यानंतर त्याच्या कारणांचे आकलन होणारे अभ्यास
- (३) पोलीसांना निरोधक शिक्षा देणे
- (४) मातापित्याची निर्णायक भूमिका
- (५) शिक्षकांची भूमिका
- (६) डॉक्टरांचा बदलता दृष्टीकोन

समुपदेशनाची आवश्यकता

- (१) विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास
- (२) अभ्यासक्रमाची योग्य निवड
- (३) योग्य व्यवसाय व जीवनक्रम निवडण्यासाठी
- (४) व्यावसायिक विकास
- (५) नवीन आव्हानांना सामोरे जाताना
- (६) शिक्षण व व्यवसाय यातील विसंगती कमी करण्यासाठी व मनुष्यबळाचा प्रभावी वापर होण्यासाठी
- (७) स्वयंरोजगारासाठी तरुणांना प्रेरित करण्यासाठी
- (८) नवागतांना स्वतःची योग्य ओळख प्रस्थापित करण्यास मदत करणे
- (९) समाजातील दुर्बल घटकांतील विद्यार्थ्यांचा शोध घेणे
- (१०) भावनिक अशांततेच्या व गोंधळाच्या काळात विद्यार्थ्यांना मदत करणे
- (११) स्थगन व गळती रोखण्यासाठी
- (१२) विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांना शोधणे व त्यांना सहकार्य करणे
- (१३) वर्गाबाहेर घालवण्याच्या वेळाचे योग्य नियोजन
- (१४) विद्यार्थ्यांच्या उद्रेकामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या हाताळण्यासाठी
- (१५) स्थलांतरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी
- (१६) घरातील संस्कारांची उणीव भरून काढणे
- (१७) बेशिस्तीच्या समस्येला आळा घालण्यासाठी
- (१८) विकसनशील अर्थव्यवस्थेसाठी
- (१९) शिक्षणाच्या गुणात्मक वाढीसाठी
- (२०) राष्ट्रीय विकासासाठी
- (२१) वर्गानुदेशना शिवाय विद्यार्थ्यांच्या अधिकच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी

Create by @mlu
Aurangabad